1992 ACTA UNIVERSITATIS CAROLINAE – PHILOSOPHICA ET HISTORICA 3–4 PAG 11 – 20
Z DĚJIN UMĚNÍ V

ZDENĚK KUDĚLKA

ROUCHOVANSKÝ KOSTEL VE STŘEDOVĚKU

Jméno západomoravského městečka Rouchovany zní historikovi umění povědomě především v souvislosti se sochou gotické madony pocházející z tamějšího kostela, kterou roku 1939 publikoval Albert Kutal. Nicméně pozornost badatele zaslouží také sama kostelní stavba. Z rozboru jejích složitých dějin totiž vyplývá, že každá z fází, jimiž ve středověku prošla, přinesla umění na Moravě nemalé hodnoty.

I

Nejstarší písemná zpráva o kostele Nanebevzetí P. Marie, stojícím u severozápadního koutu návsi na mírně vyvýšeném místě bývalého hřbitova, pochází z roku 1243. Tehdy se jmenuje rouchovanský farář Bedřich,[1] který se znovu uvádí roku 1247.[2] Ve čtyřicátých letech 13. století je tedy v Rouchovanech doložen farní kostel.[3] Z této stavby, jež ovšem může být starší, se dnes uchovaly již jen části obvodové zdi lodi, zejména, na severní straně (tam s neúplným oknem a se zbytkem levého ostění dalšího), z lomového, do řádků pečlivě ukládaného zdiva, schodiště o dvanácti nepravidelně rozložených stupních, vložené do zesílené severní zdi a přístupné vchodem z východního pole lodi, a konečně portál v jižní, převážně rovněž původní zdi lodi.[4] Ostatní části románské svatyně podlehly několika přestavbám, její podobu, především ovšem půdorysnou, lze přesto rekonstruovat poměrně snadno. Částečně odkryté severozápadní nároží lodi, armované z opracovaných kvádrů kladených střídavě na délku a na výšku, umožňuje vymezit její rozsah i na západní, později prodloužené straně. Půdorys lodi měl tedy tvar téměř přesného čtverce, a to o straně dlouhé o něco málo víc než 9 m, za předpokladu, jistě oprávněného, že úseky zdí při triumfálním oblouku[5] patří rovněž původnímu kostelu. Tento útvar a jeho rozměry dovolují do jisté míry usoudit na půdorys kněžiště. Nejspíše měl rovněž podobu čtverce, jak ostatně může napovědět i lehké lomení osy

1 CDB IV/1, s. 95, č. 21.
2 CDB IV/1, s. 225, č. 128.
3 V jižní předsíni kostela je uloženo torzo křtitelnice. Přesnější datování mísy ve tvaru sražené polokoule, snad s osmi polygonálně vytaženými trojúhelníkovými štítky na plášti, je ovšem nemožné. Jen povšechně ji lze vročit do 13. století.
4 Portál, dnes se zazděným průchodem, byl odkryt v letech 1962-1964.
5 Snad o něco zkrácené.

kněžiště a jeho obou podélných zdí v místech mezi klenebním polem a závěrem.[6] Obtížnější je zjistit, zda svatyně měla věž a kde tato věž mohla být umístěna. Sotva lze předpokládat, že stála před západním průčelím, byla-li loď později rozšířena tímto směrem, nebo že stála samostatně někde poblíž kostela. Spíše je pravděpodobné, že šlo o dřevěný věžovitý nástavec zvonice buď nad západní zdí lodi, nebo nad jejím středem; destrukce vnitřní části severní zdi by mohla ukazovat na druhou možnost.[7] Loď byla nepochybně překryta plochým stropem. Před západní zdí v ní byla asi v celé šířce umístěna tribuna[8] přístupná uvedeným úzkým schodištěm v severní zdi, jehož horní podesta byla ze severní strany osvětlena malým kruhovým otvorem a na západní straně opatřena střílnou. Kněžiště bylo patrně zaklenuto, a to buď prostou, nebo žebrovou křížovou klenbou. Kostel byl přístupný z jižní strany vchodem do lodi v těsné blízkosti tribuny. Jeho místo zde je přesně určeno zazděným neúplným ostěním. Dochované části portálu, zejména kalichovité, talířovitě ukončené hlavice s dvojicemi bobulovitě utvářených prstenců ve dvou řadách na konci silně abstrahovaných mečovitých či jazykovitých brázděných listů, završené deskovým abakem a podbrádkovou římsou a od chybějících dříků oddělené puklicovým prstencem, popřípadě další tvary povšechně burgundsko-cisterciácké provenience umožňují přesnější vročení stavby do pozdních třicátých let 13. století.

Tribunový kostel v Rouchovanech má v pozdněrománské architektuře na Moravě výjimečné místo. Jde o jednu z mála centrálních staveb, jejichž loď měla půdorys nikoli kruhu, nýbrž čtverce. Avšak na rozdíl od řeznovického, kosteleckého nebo černvírského kostela stavba v Rouchovanech – asi nejmladší článek této volné typologické skupiny – už poněkud potlačuje dostředné řešení půdorysu, prostoru a hmoty a orientuje celý útvar lehce podélně. Také v tomto, tehdy už konzervativním typu panské tribunové stavby lze tedy zaznamenat tendenci, která v souvislosti se změnami v církevní organizaci země probíhala zřetelněji v ostatní architektuře venkovských farních či filiálních kostelů. Z tohoto hlediska je rouchovanský kostel (jehož protějškem v Čechách by mohl být nejspíše vinecký kostel sv. Mikuláše) jakousi přechodnou stavbou, která otázku větších a účelněji uspořádaných sakrálních budov a popřípadě i otázku reprezentace řeší „zatím“ zejména prostým zvětšením centrálního útvaru.

II

Podobu pozdněrománské tribunové centrály pozbyla svatyně poměrně velmi brzy. Nadprůměrná velikost lodi snad postačila rostoucímu počtu farníků, nicméně v poměrně malém kněžišti se liturgicky stále náročnější obřady mohly konat jen s obtížemi. Ještě ve 13. století došlo proto k pronikavé stavební úpravě kostela, především k citelnému prodloužení a zvýšení kněžiště, provázenému i jeho tvarovou modernizací, k přístavbě sakristie a patrně také k prodloužení lodi západním směrem, nikoli však k jejímu zvýšení

6 Je třeba litovat, že při kladení nové dlažby v kněžišti nebyly odkryty základy původního presbytáře.

7 Zdá se, že tribunové kostely nad půdorysem čtverce a se schodištěm na tribunu ve zdi byly většinou bez věží. V Čechách by na takové řešení ukazovaly například kostely v Záboří nad Labem a ve Vinci.

8 Vzhledem k úrovni stavby snad zděná a nesená kamennými sloupky. Není vyloučeno, že patka u nároží předsíně je jejím zbytkem.

nebo zaklenutí.[9] Vznikla tak podélná stavba s lodí a kněžištěm v poměru 1:1. Zatímco v lodi k dalším výraznějším změnám patrně už nedošlo – snad s výjimkou přeložení vchodu na západní stranu, jež v tom případě ještě posílilo celkovou podélnou orientaci stavby –, nezůstalo po starém kněžišti ani stopy. Monumentální prostor, jehož plášť byl zvenčí zpevněn jednou odstupněnými opěrnými pilíři, byl překlenut velkým polem křížové žebrové klenby a téměř stejně velkým polem šestidílné žebrové klenby v polygonálním závěru. Osvětlen byl asi šesti vysokými okny. Tato velkorysá architektonická koncepce novostavby, která sledovala patrně i reprezentativní účel, byla zřejmě promyšleným činem. Vedle celkového rozvrhu kněžiště o tom dosud výmluvně svědčí výzdoba konzol a svorníku v jeho závěru mužskými hlavami, individualizovanými vousem nebo úsměvem a mužskými nebo ženskými hlavami s rovněž se usmívajícími ústy a s florálním motivem jakoby rozstřihnutého listu mezi nimi na společné hlavici jižní přípory, jež stejně jako její protějšek nese výběhy dělícího žebra a žeber diagonálních a probíhá až k podlaze.[10] Celkové pojetí kněžiště[11] a kvalita sochařských prací tak nenechávají na pochybách, že navrhovatel úprav nebo stavebník byl informován o nejmladších uměleckých proudech v české architektuře. Jeden, patrně hlavní ze zdrojů jeho poučení se zdá prozrazovat především hlavice přípory s hlavami. Historikovi umění totiž pochopitelně připomene hlavy královen a králů v kostele sv. Salvátora v pražském klášteře klarisek, umístěné na hlavicích přípory triumfálního, tzv. přemyslovského oblouku. Počet hlav je v Rouchovanech sice redukován na dvě a vytratila se – asi z neporozumění – také jejich případná symbolická, tj. nosná funkce, princip výzdoby společné hlavice je nicméně stejný. Na vztah k pražské stavbě se zdá ukazovat i onen neúplně „rozstřihnutý" list, který je téměř beze změny převzat z královských korun. Pozoruhodnou úroveň novostavby rouchovanského kněžiště i jeho orientaci na české umění může doložit také zbytek okenní kružby s trojlistem ve vrcholu, uložený v předsíni; je pravděpodobné, že pochází z této části kostela.

Domněnka o přímém vztahu neznámého stavitele či stavebníka nového kněžiště k českému umění se na první pohled může zdát poněkud nadsazena. V její prospěch však vedle motivických, jinak asi dost obtížně vyložitelných souvislostí svědčí také některá historická, popřípadě další uměleckohistorická fakta. V Rouchovanech je v letech 1273 a 1275, v době přímě Přemyslovy vlády na Moravě, uveden farář tamějšího kostela Wernher[12], zároveň – poněvadž patronem kostela byl král – královský kaplan, capellanus noster. Podle přesvědčivého výkladu J. Šilhana[13] označuje termín kaplan každého klerika v královských službách. Wernhera je tedy třeba pokládat za faráře kostela v zeměpanských Rouchovanech, a to patrně bez nějakých mimořádných výsad v této funkci. Nicméně Wernher si u panovníka vysloužil něčím zvláštní přízeň, dává-li

9 Na půdě jsou uprostřed západní zdi zbytky dosti strmého štítu, pocházejícího patrně z této úpravy.

10 Zkomolená patka, na kterou dosedá, je ještě pozdněrománská. Její příslušnost k původní stavbě i případné místo v ní jsou nejisté.

11 Skladba i vedení žeber v kněžišti, zejména v závěru, jsou dnes poněkud nepřesné. To je však nepochybně způsobeno jejich novým sestavením po požáru roku 1629, kdy se klenba kněžiště zčásti zřítila. Srov. V. Bělík: *Kostel Panny Marie v Rouchovanech.* Stavební historie, Brno 1940, s. 9. Mimoto už nebyla obnovena dvě vnitřní žebra v závěru, z nichž zůstaly jen kratičké výběhy ze svorníku.

12 CBD V/2, s. 343, č. 701 (rector); CBD V/2, s. 463, č. 786 (plebanus).

13 Kaple a kaplan. Archaeologia historica 6, 1981, s. 248 n.

Přemysl roku 1273 jemu a rouchovanskému kostelu blízkou ves Přešovice odměnou za jeho služby. Je pravděpodobné, že se tak stalo v souvislosti spíše s Wernherovými jinými, světskými funkcemi. Ze sporých náznaku lze usoudit, že šlo snad o činnost notářskou, popřípadě i soudní. J. Šebánek se totiž domníval, že listina z roku 1273 mohla být sepsána jeho rukou a že Wernherovým dílem byla také stylisticky.[14] Mimoto mu v Přešovicích příslušela prostřednictvím jeho rychtáře omezená jurisdikce a v roce 1275 vystupuje plebán Wernher jako iudex delegatus Kadołda z Miroslavi ve sporu o patronátní právo kostela v Troskotovicích, tedy jako osoba znalá kanonického práva. Wernher, který zejména ve své notářské funkci nepochybně pobýval občas na královském dvoře, byl proto dobře informován jak o nových tendencích v církvi, synodálních statutech a z nich vyplývajících liturgických opatřeních a potřebách kostelů, tak o nových proudech, nebo alespoň významných činech v centrech českého umění, z nichž jistě některé poznal z autopsie. Jakou funkci mu lze připsat při stavbě nového kněžiště v Rouchovanech, je ovšem nejasné. Snad byl – i pro své společenské postavení – nejen jeho iniciátorem, ale i stavebníkem, snad jen jakýmsi konzultantem. Lze ještě připomenout, že jako rouchovanský farář se Wernher objevuje znovu roku 1301;[15] tím doklady o něm končí.

První velké úpravy rouchovanského kostela je tak možno nejen filiačně, ale také časově spojit s pražským uměním uvedeného okruhu. A to přesto, že datování hlavic s hlavami korunovaných králů a královen v kostele sv. Salvátora dosti kolísalo. Nejmladší studie se nicméně shodly na tom, že hlavice vznikly v třetí čtvrtině 13. století.[16] Také tvary, které byly užity na kněžišti v Rouchovanech a jeho sochařské výzdobě, souvisejí velmi úzce s tímto údobím, spíše ovšem s jeho závěrem. Je proto pravděpodobné, že přestavba kněžiště a další uvedené práce proběhly v sedmdesátých letech 13. století. Jejich vztah k podivuhodné, zatím blíže neprozkoumané vlně zvětšení a modernizace presbytářů románských svatyní, kterou je možno v této době právě na jihozápadní Moravě velmi dobře sledovat, je nepochybný. Jejich zvláštní místo v ní, dané náročností programu, je však nesporné.[17]

III

Vzhled získaný ranégotickými úpravami si rouchovanský kostel uchoval asi patrně dosti dlouho, pokud ovšem také zvětšení lodi pochází vskutku z tohoto údobí. Je nesnadné dnes zjistit, zda vůbec někdy došlo k úplnému vyrovnání výšky lodi s výškou nového kněžiště a kdy se tak v tom případě stalo. Po jejím pozdně barokním zaklenutí v letech 1774–1776 zůstal jediným dokladem zvýšení lodi neomítnutý pás zdiva nad klenbou z nepravidelně kladeného lomového kamene různé velikosti, dochovaný po

14 CBD V/2, s. 343. V tom případě listina mohla vzniknout přímo v Rouchovanech.
15 CDM V, s. 125, č. 120.
16 J. Homolka: *Na okraj sochařství třetí čtvrtiny 13. století v Čechách.* Umění 20, 1972, s. 206. – A. Kutal: *Gotické sochařství.* In: Dějiny českého výtvarného umění I/1, Praha 1984, s. 219.
17 O významu rouchovanského kostela, popřípadě i městečka svědčí i další kontakt s předními středisky umění, k němuž došlo v dějinách stavby jen o nemnoho později, a to při vzniku sochy P. Marie s dítětem – patrně pro hlavní oltář – v druhé čtvrti 14. století. Srov. A. Kutal: *Moravská dřevěná plastika první poloviny 14. stol.* Zvl. ot. z Časopisu Matice moravské 62, Brno 1939, s. 23 n.

celém obvodu nad románskými zdmi téměř v plném rozsahu.[18] Nelze vyloučit, že k tomuto nadezdění došlo ve 14. století, kdy byly Rouchovany prosperujícím městečkem.[19] Pravděpodobnější však je, že ke zvýšení obvodních zdí lodi došlo až později a že se tak stalo z mimouměleckých pohnutek. V pásu nadezdívky se totiž kromě dvou otvorů[20] s oboustranně otevřenou špaletou (ve východní části jižní zdi) dochovalo na všech třech stranách přibližně ve dvou úrovních, od sebe nepříliš vzdálených, nejméně sedm dalších otvorů se svažujícím se kamenným, zčásti hranolovým, zčásti deskovým překladem, směrem ven se zužujících k úzké, dnes zazděné štěrbině. Šlo nepochybně o střílny. To znamená, že v lodi vznikl kdysi nad starým trámovým stropem buď obranný ochoz, nebo – spíše – plné obranné polopatro, dostupné z tribuny či – snad opět přes tribunu – přímo z lodi, jež byla patrně teprve tehdy zajištěna nárožními opěráky. Podle rozložení střílen a jejich počtu se pevná kostelní budova z kamene stala v době ohrožení Rouchovan nejen obyklým útočištěm, ale i jakousi tvrzí. Pro své vysunuté místo v půdorysu městečka měla však zároveň nepochybně zabránit přístupu do něho ze západní a severní strany.[21] Také u této poslední větší středověké úpravy kostela, provázené jistě jeho důkladným ohrazením, je nesnadné určit dobu vzniku. Jednak se tvary střílen přes vyhraněnou konstrukci zdají jen povšechně odkazovat na údobí pozdní gotiky, jednak ze sporých historických pramenů pro původ fortifikační složky stavby nic nevyplývá. Je značně pravděpodobné, že k přestavbě došlo v souvislosti s pohyby husitských vojsk v kraji, tj. ve dvacátých letech nebo na počátku třicátých let 15. století.

* Rouchovanský kostel a stavební vývoj, kterým ve středověku prošel, jsou pozoruhodné v několika ohledech. V jeho románské fázi jde typologicky o stavbu, která na Moravě zatím nemá protějšek,[22] a to i vzhledem k její ojedinělé velikosti; také úroveň jejího tvarového řešení, které je velmi raným dokladem orientace – zprostředkované asi rakouským prostředím – na burgundskou pozdněrománskou architekturu, je zřejmá. Její ranégotická přestavba, provedená patrně z podnětu ctižádostivého stavebníka, ji zase podivuhodně brzy spojila (třebaže nepodstatným způsobem a asi i bez dalších důsledků pro vývoj umění na Moravě) s jedním ze středisek české výtvarné kultury. A konečně pozdněgotická úprava, skrze niž se stavba stala chrámem i tvrzí, zasáhla pronikavě především do funkční struktury kostela, jistě za cenu částečné ztráty starších uměleckých hodnost. Tyto změny, jejich zaznamenání i výklad mají nepochybně největší význam pro poznání a rekonstrukci dějin samotné stavby a jejího místa v historii středověkého umění na Moravě. Poněvadž však velmi citlivě reflektovaly také významné chvíle v osudech Rouchovan, jsou zároveň důležitým hmotným pramenem velké výpovědní

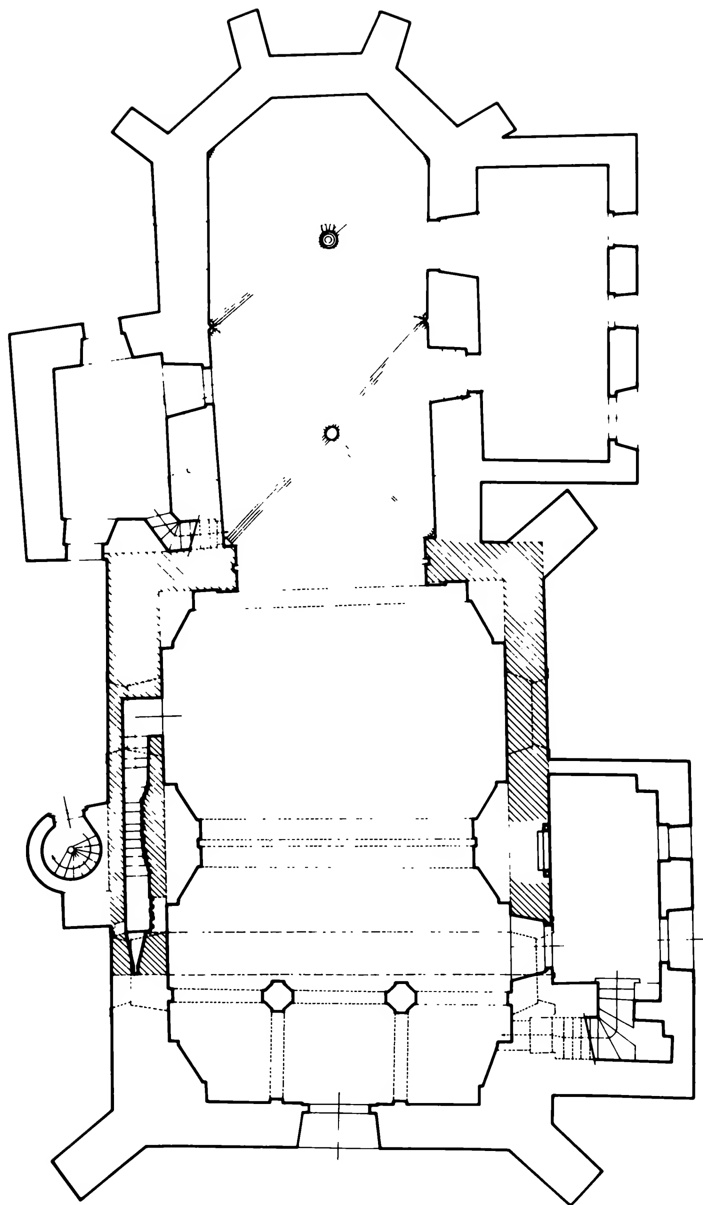
18 Na několika místech jsou patrny zbytky ohořelých gotických pozednic, popřídadě vazního trámu.
19 CDM X, s. 60, č. 118.
20 Přestože sešikmení špalet ukazuje spíše na funkci okna, nelze vyloučit, že šlo zároveň o jakési nouzové vchody či východy. Kromě stop po masívním rámu uprostřed by pro to svědčila i volba jejich umístění v nejtěsnější blízkosti farní budovy.
21 Tuto funkci zde později převzala samostatně stojící věž zvonice s průjezdem, puvodně spojená s kostelem zdí.
22 Postřeh S. Sochora o původním čtvercovém pudorysu lodi, snad z roku 1936, zůstal nepovšimnut. Srov. V. Bělík, l.c., s/5. – Složka se spisy o rouchovanském kostele v archívu Krajského střediska státní památkové péče a ochrany přírody v Brně je nezvěstná.

hodnoty i v otázce vzniku městečka a nejstarších fází jeho středověku dějin, dosud téměř zcela neznámých.

DIE KIRCHE VON ROUCHOVANY IM MITTELALTER

Zusammenfassung

Die zum erstenmal im Jahre 1243 erwähnte Mariä–Himmelfahrtskirche kann als spätromanische Kirche mit einem quadratförmigen Presbyterium rekonstruiert werden, wohl auch mit einem turmartigen Überbau über der Mitte des ebenfalls quadratförmigen Schiffes. Inbetracht der ursprünglichen Treppe, die sich an der Nordwand des Schiffes befindet, kann in seinem westlichen Teil eine Tribüne vorausgestzt werden. Der Bau war durch ein Portal in der Südwand des Schiffes zugänglich, dessen erhalten gebliebener Teil auf allgemein burgundisch-zisterzienserische Provenienz hinweist und den Bau in die späten dreißiger Jahre des 13. Jahrhunderts datiert. Typologisch hat die Kirche ein nur freies Gegenstück in den Kirchbauten in Řeznovice, Černvír und Kostelec u Kyjova, aus dem böhmischen Milieu steht ihr am nächsten die Kirche in Vinec. Noch in den siebziger Jahren des 13. Jahrhunderts kam es im Zusammenhang mit einer bemerkenswerten Modernisierung der Presbyterien romanischer Kirchen zu einer bedeutsamen Vergrößerung des Presbyteriums. Die Ausschmückung seiner Konsolen, des Gewölbeschlußsteins und vor allem des gemeinsamen Kapitells des südlichen Dienstes mit zwei Köpfen zeugt davon, daß der Bauherr – wahrscheinlich der königliche Kaplan und Notarius Wernher – über die jüngsten künstlerischen Strömungen in der böhmischen Architektur informiert war. Etwa in der ersten Hälfte des 15. Jahrhunderts (in den zwanziger oder zu Beginn der dreißiger Jahre?) dürfte es zu einer Erhöhung der Umfangwände des Schiffes gekommen sein. Die erhalten gebliebenen Fugen im Aufbau weisen darauf hin, daß der feste Steinbau der Kirche in Rouchovany nicht nur ein üblicher Zufluchtsort seiner Bewohner war, sondern daß sie auch zu einer Art Festung geworden ist. Es ist wahrscheinlich, daß diese beiden Umbauten bedeutende Momente der bisher fast unbekannten mittelalterlichen Geschichte des Marktfleckens reflektierten.

1. Rouchovany, kostel Nanebevzetí P. Marie, pudorys

2. Rouchovany, kostel Nanebevzetí P. Marie, portál, hlavice z levého ostění

3. Rouchovany, kostel Nanebevzetí P. Marie, portál, hlavice z pravého ostění

4. Rouchovany, kostel Nanebevzetí P. Marie, schodiště v severní zdi

6. Rouchovany, kostel Nanebevzetí P. Marie, hlavice jižní přípory v kněžišti

5. Rouchovany, kostel Nanebevzetí P. Marie, pohled do kněžiště